

TARIXSHUNOSLIK ASARLARIDA ILK SAK- MASSAGET KO'CHMANCHI XALQLARINING YORITILISHI

Abdullayeva Mohira Saporboy qizi

Urganch davlat universiteti

Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar fakulteti 1-kurs magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15320831>

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilk sak-massaget ko'chmanchi xalqlari tarixining tarixshunoslikda yoritilishi tizimli tarzda tahlil etiladi. Asosiy e'tibor qadimgi yunon-rim mualliflari - Gerodot, Strabon, Kvint Kursiy Ruf, Arrian, Diodor, Efor kabi mualliflarining asarlarida sak va massagetlar to'g'risida berilgan ma'lumotlarga qaratiladi. Ularning yozma asarlarida ushbu ko'chmanchi xalqlarning harbiy-siyosiy tuzilmasi, urf-odatlar, diniy qarashlari va boshqa xalqlar bilan bo'lgan munosabatlari qanday aks ettirilgani ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, rus tarixchi va sharqshunos olimlari -V.V. Bartold, S.P.Tolstov, A.I. Terenokhin, B.A.Litvinskiy, K.A.Akisev kabi olimlarning tadqiqotlari asosida sak-massagetlar tarixini o'rganishga zamonaviy ilmiy yondashuvlar tahlil qilinadi

Kalit so'zlar: Saklar, Massagetlar, ko'chmanchi xalqlar, tarixshunoslik, Gerodot, Strabon, Efor, Bartold, Tolstov, Litvinskiy, Akisev, Semireche (Yettisuv), tarixiy talqin, etno-siyosiy tuzilma.

ОСВЕЩЕННОСТЬ ПЕРВЫХ САКО-МАССАГЕТСКИХ КОЧЕВЫХ НАРОДОВ В ИСТОРИЧЕСКИХ ТРУДАХ

Аннотация. В данной статье систематически анализируется освещённость истории ранних кочевых народов саков и массагетов в исторической науке. Основное внимание уделено информации, представленной древнегреческими и римскими авторами, такими как Геродот, Страбон, Квинт Курций Руф, Арриан, Диодор, Эфор, о саках и массагетах. Рассматривается, как в их трудах отображаются военная и политическая структура этих кочевых народов, их обычаи, религиозные взгляды и отношения с другими народами. Также анализируются современные научные подходы к изучению истории саков и массагетов, основанные на трудах русских историков и востоковедов, таких как В.В. Бартольд, С.П. Толстов, А.И. Терёшкин, Б.А. Литвинский и К.А. Акишев.

Ключевые слова: Скифы, массагеты, кочевые народы, историческая наука, Геродот, Страбон, Эфор, Бартольд, Толстов, Литвинский, Акишев, Семиречье (Жетысу), историческая интерпретация, этнополитическая структура.

THE REPRESENTATION OF THE FIRST SAK-MASSAGET NOMADIC PEOPLES IN HISTORICAL WORKS

Abstract. *This article systematically analyzes the portrayal of the early Saka-Massaget nomadic peoples in historical scholarship. The main focus is on the information provided by ancient Greek and Roman authors such as Herodotus, Strabo, Quintus Curtius Rufus, Arrian, Diodorus, and Ephorus regarding the Sakas and Massagets. The article examines how these nomadic peoples' military-political structure, customs, religious views, and relationships with other nations are depicted in their writings. Additionally, it reviews modern scholarly approaches to the study of the Saka-Massagets, based on the works of Russian historians and orientalists such as V.V.Bartold, S.P.Tolstov, A.I.Terenozhkin, B.A.Litvinskiy, and K.A.Akisev.*

Keywords: *Sakas, Massagets, nomadic peoples, historiography, Herodotus, Strabon, Ephorus, Bartold, Tolstov, Litvinskiy, Akisev, Semirechye (Zhetysu), historical interpretation, ethno-political structure.*

KIRISH

Qadimgi dunyo tarixida saklar va massagetlar kabi ko'chmanchi xalqlarning o'rni muhim bo'lib, ularning siyosiy va madaniy faoliyati O'rta Osiyo va unga tutash hududlarning tarixiy taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan. Bu xalqlar haqida eng dastlabki yozma ma'lumotlar miloddan avvalgi V–I asrlarga oid bo'lib, ularni yunon va rim mualliflari qoldirgan. Jumladan, Gerodot, Strabon, Efor, Bernshtam Akisev, Tolstov singari antik mualliflarning asarlarida sak va massagetlar to'g'risida muhim tarixiy, etnografik va siyosiy tafsilotlar keltirilgan.

Shu bilan birga, bu manbalarning o'rganilishi va talqin qilinishi tarixshunoslikda turlicha yondashuvlarni yuzaga keltirgan. Ba'zi tadqiqotchilar ularni nisbatan ishonchli tarixiy ma'lumot sifatida baholagan bo'lsa, boshqalar ularni afsonaviy unsurlar bilan boyitilgan, tarixiy haqiqatdan chekinilgan rivoyatlar deb hisoblaydi. Shu jihatdan, sak-massagetlar tarixini o'rganishda tarixiy manbalarni tanqidiy yondashuv asosida tahlil qilish, ularni zamonaviy tarixiy-metodologik mezonlar asosida qayta ko'rib chiqish dolzarb ahamiyat kasb etadi

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur maqola aynan shu zaruratdan kelib chiqqan holda, ilk sak-massaget xalqlarining tarixiy obrazini antik mualliflar hamda rus tarixchilari asarlarida qanday yoritilganini o'rganish, ularning tarixshunoslikdagi talqinlarini tahlil qilish hamda zamonaviy ilmiy qarashlar bilan solishtirishga qaratilgan.

Manbalarni solishtirish: Bunda ilk sak-massaget ko'chmanchi qabilalarining qaysi manbalarda yoritilganligini o'rganish.

Qiyosiy tahlil: Gerodot, Efor, Strabon, Akishev, Tolstov, Bernshtam asarlari orqali sak-massaget xalqlarini, hayot tarzi, urf-odatlarini qiyoslash orqali o'rganish.

Arxeologik qazilmalar: Bernshtam, Tolstov arxeologik qidiruvlari va topilmalari asosida o'rganish.

Adabiyotlar tahlili: Tadqiqotda quyidagi yunon va rus tarixchi-olimlarining asarlaridan foydalanilgan.

- Gerodot: Skif, sak-massaget xalqlarining qanday hayot kechirganligi, boshqaruv shakli, harbiy ishlarini o'rganish.
- Efor: Skif-sak qabilalarining mashg'ulotlari, hayot tarzini o'rganish.
- Tolstov: O'rta Osiyo hududida sak-massagettarning qaysi hududda joylashganligini, Tozabag'yob va Suyargan makonlarini o'rganish.

NATIJA VA TAHLIL

XX asrning 50-60-yillarida arxeologik tadqiqotlar tufayli, O'rta Osiyoning bronza va ilk temir davri chorvador-ko'chmanchi aholisi tarixi to'g'risidagi ma'lumotlar yanada kengaydi.

Ulardan chorvadorlar o'rtasidagi iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar tarixini o'rganishda foydalanildi. Bu masalada S.P.Tolstov, Ya.G.G'ulomov, A.M.Mandel'shtam, B.A.Litvinskiy, A.A.Asqarov, M.A.Itina va boshqa olimlarning tadqiqotlari muhim ahamiyatga ega .[1,B.114-116]. Shularni hisobga olgan holda,so'nggi bronza va ilk temirda O'rta Osiyoning ko'pchilik hududida ilk sak-massaget ko'chmanchi qabilalari o'rnasha boshlaganni ko'rish mumkin. S.P.Tolstovning fikricha, O'rta Osiyo oralig'idagi Sak-massaget qabilalari Janubiy Orolbo'yi hududida shakllangan. G'arbiy saklarni qo'shishda Janubiy Orolbo'yi yetakchi roli bu bilan cheklanmaydi. S.P.Tolstov Tozabag'yob va Suyargan qabilalari ikki marta (miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida va miloddan avvalgi II ming yillikning oxirida I ming yillikning boshida) bo'lgan deb taxmin qiladi. Eng ommaviy harakatlar mahalliy qabilalarning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatdi va kuchli harakatlar to'liqlini kech Suyargan qabilalarini Shimoliy Hindistonga olib keldi, ularning madaniyati keyingi xarappa davridagi Jhanigar madaniyatida o'z izlarini qoldirdi.[2,B.33-35].

Sharqiy saklarning moddiy madaniyatini tadqiqotchi A.N.Bernshtam Semireche (Yettisuv) va Tyanshan ko'chmanchi saklarining kelib chiqishi muammosini biroz boshqacha hal qiladi. Uning fikricha, saklar mahalliy Semireche va Tyanshan andronovlarining to'g'ridan-

to'g'ri avlodlari bo'lib, ular Janubiy Sibir etnik tarkibiy qismlarining kuchli ta'siri ostida shakllangan. [3,B.210].U Farg'onaning sak madaniyati ko'chmanchi Tyanshan saklari madaniyatini mahalliy o'rnashgan qabilalar madaniyati bilan kesib o'tish asosida rivojlanganligini ta'kidlaydi.[4,B.211]. Biz bu nazariyalarning hech biri bilan to'liq kelisha olmaymiz. Ushbu ish, albatta, saklarning etnogenezi va ularning madaniyati genezisi muammosini hal qilishni maqsad qilmaydi. Biz saklarning qadimgi yashash joyini arxeologik o'rganishning hozirgi holati saklarning kelib chiqishi va sak madaniyati bilan bog'liq ba'zi masalalarni qo'yish va o'rganishga imkon berishini taxmin qilamiz.

A.N.Bernshtamning so'nggi ishlaridan keyingi davrda to'plangan yangi arxeologik materiallar, bizning fikrimizcha, ushbu savollarni yangicha qo'yishga imkon beradi. [5,B.123]. Ko'chmanchi skif-saklarning Yevroosiyo dashtlarida yashovchi ajdodlari etnik kelib chiqish jihatidan turkiy qavmlar ekanliklari bilan ulardan farq qiladi. Bu haqida tarixchi Andrey Lizlovning "Skiflar tarixi" asarida tegishli ma'lumotlar berilgan, bu tarixchi olim skiflarning turkiyligini isbotlagan.[6,B. 12]. XIX asrning o'rtalarigacha ko'pchilik rus tarixchilari skiflarni turkiyligini shubhaga olmaganlar.[7,B.58].Shularni hisobga olgan holda, ilk sak-massaget ko'chmanchi xalqlarining kelib chiqishi, tili, urf-odatlari,an'analari, ijtimoiy, iqtisodiy hayoti haqida yunon-rim mualliflarining asarlarida ham batafsil ma'lumotlar saqlanib qolgan. Gerodotning 9 tomlik asarining 4 bobida Sak-skiflarning kelib chiqishi haqida 3ta afsona keltirgan."...Farzandlari ulg'ayganda, ona ularga Agafirs, Gelon va kenjasiga-Skif deb ot qo'ydi.Keyinchalik Geraklning o'gitini esda borligi uchun uni bajardi. Agafirs va Gelon degan o'g'illari bu vazifani uddalay olmadilar va ona ularni vatandan badarg'a qildi. Kenja o'g'il –Skif esa vazifani uddalagani uchun vatanga ega bo'ldi. Skif podsholarining bari, mana shu Geraklning o'g'li bo'lmish Skifning avlodlaridir. Geraklning belbog'idagi oltin kosa sharafiga skiflar shu kungacha belbog'lariga kosa taqib yuradilar (Onaning o'z o'g'li Skifga qilgan yaxshiligi shu bo'ldi.[8,B.IV-10]. "Bu xususdagi yana uchinchi afsona ham bor, (shaxsan men ana shunisiga ko'proq ishonaman): Skiflarning ko'chmanchi qabilalari Osiyoda yashashardi. Massagetlar ularni harbiy kuch bilan siqib chiqarganlaridan so'ng,ular Araksni kechib o'tib kimmariylarning yerlariga kirib kelganlar(hozirda skiflar yashaydigan yurt,aytishlaricha,avval kimmariylarniki bo'lgan).[8,B.IV-11]. Bulardan tashqari, Gerodot skif-saklarning yurtlarinining tabiiy sharoiti va daryolari o'rni, urf-odatlari, topinadigan xudolari haqida qiziqarli ma'lumotlar qoldirgan. "Skif yurti qalin o't bosgan, sersuv tekislikdan iborat. Mana shu tekislik uzra esa, Misrda qancha kanal bo'lsa,deyarli shuncha daryooqib o'tadi. Avvalambor, 5 irmog'i bo'lgan

Istr, undan so'ngra esa Tiras, Gipanis, Borisfen, Pantikap, Gerr va Tanaislardir.”[10,B.IV-47]. “Skiflar yerida zig'irga o'xshagan, lekin undan baquvvat va katta kanop degan o'simlik o'sadi. Kanop zig'irpoyadan har tomondan ustun o'simlikdir. Uning ekiladigan ham, yovvoyi holda o'sadigani ham bor.”[8,B.IV-74].

Yunon tarixchisi va geografi Strabon o'zining asarida, massagetlarning bir qismi tog'larida, bir qismi tekisliklarda, uchinchi bir qismi daryolar tug'diradigan botqoqlarda, to'rtinchi qismi botqoqlikdagi orollarda yashashadi deb yozib qoldirgan. “Avvalambor, Gestiya ular uchun birinchi, Zevs bilan Geya ikkinchi o'rindadir (Geyani ular Zevsning xotini deb hisoblaydilar). Apollon, Samoviy Afrodita, Gerakl, Areslar qadrlanuvchi keyingi xudolardir. Bu xudolarni skiflarning bari tan oladi.”[8,B.IV-59].

Yuqoridagi ma'lumotlarga qo'shimcha tarzda, Skif-saklarning harbiy ishlari haqida Gerodot “Skif o'zi o'ldirgan birinchi dushmanining qonini ichadi. Boshqa o'ldirilgan g'animlarining barining kallasini uzib podshosiga keltirib ko'rsatadi. Shundagina skif g'animat o'ljadan ulush oladi, aks holda unga hech narsa berilmaydi.”[8,B.IV-64]. Yunon tarixchi Efor o'zining 30 jildlik “Umumiy tarix” asarida sak-skiflar haqida “Qo'yboqar saklar-skif qabilalaridan biridir. Ular don koni bo'lmish Osiyoda yashab, haqiqatparvar chorvachilarga mansubdirlar. Skiflar boylik ketidan quvmaydilar, bir-birlariga halol munosabatdalar, mol-mulk, ayollar, bolalar, butun oila ularda umumiydir. Ularga tashqaridan tajovuz xavf solmaydi, chunki bosib oladigan narsalari yo'q. Aravalarda ko'chib yuradilar va sut bilan oziqlanadilar. Shaxsiy mulk orttirishga yo'l qo'ymaydilar, mol-mulk va boshqa narsalarga umumlashib egalik qiladilar.

Ulardan ba'zilar Osiyoga ko'chib joylashgan, u yerda ularni saklar deb atashadi.[9,B 76-78]. Yuqoridagi ma'lumotlarga qo'shimcha tarzda, “...ilk saklarning hayotida urug'-qabila an'analariga asoslangan ijtimoiy tuzum shakllangan. Uning tuzilishida katta oila va urug' boshlig'i, qabila yo'l boshchisi, oqsoqollar kengashi va jamoa yig'ilishi katta ahamiyatga ega bo'lib, “harbiy demokratiya” tamoyillari bilan belgilangan. Muhim ijtimoiy-iqtisodiy muammolar hamda urf-odat va e'tiqodlarga tegishli masalalar urug'-qabila kengashi – “xalq yig'ini” da hal qilingan. Urug'-qabila yo'l boshchilari va qabila uyushmalarining sardorlari ommaviy jamoalar yig'inida saylangan.” Tarixiy etnografiya ma'lumotlariga ko'ra, chorvadorlar yo'l boshchilari o'zlarining nufuzi, amaliy bilimlari va tashkiliy faoliyati bilan jamoa a'zolaridan ajralib turgan. [10,B 93].

XULOSA

Ilk sak-massagetlar tarixiga oid tarixshunoslik manbalari ularning siyosiy tuzilmasi, ijtimoiy hayoti va harbiy faoliyatiga oid muhim ma'lumotlarni taqdim etadi. Antik mualliflar, jumladan Gerodot, Strabon, Efor va boshqa tarixchilarning asarlari orqali sak-massagetlarning qadimgi dunyodagi o'рни, ularning turmush tarzi va boshqaruv shakllari o'rganiladi. Rus tarixchi, arxeologlarining ma'lumotlari orqali ham biz qimmatli ma'lumotlarga ega bo'lgan holda tarixshunoslikni qiyosiy tahlil qila olamiz. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, ushbu ko'chmanchi qabilalarning qadimgi davrlarda kuchli va mustaqil siyosiy birliklarga ega bo'lganligini, ularning boshqaruv tizimi esa urug'-qabila an'analari bilan uzviy bog'langanligini tarixshunoslik asarlari, tarixiy manbalar orqali qiyosiy tahlil qilishimiz mumkin. Ularda harbiy demokratiya kuchli bo'lganni ko'rish mumkin. Hamda ularning urf-odatlarini, dini, ijtimoiy-siyosiy hayotning o'sha davr uchun qanchalik yaxshi rivojlanganidan dalolat beradi. Ayniqsa, Geodot o'zining asarida skif-sak va masseget tarixiy manbalarni solishtirma tahlil qilish orqali biz sak-massagetlar to'g'risidagi bilimlarimizni boyitishimiz, ularning o'ziga xosliklarini aniqroq anglashimiz mumkin. Ushbu maqola, ayniqsa, tarixshunoslik yondashuvlarining xilma-xilligi va ularning voqealarga bergan talqinlari orqali ilk sak-massagetlar tarixini chuqurroq o'rganishga xizmat qiladi.

REFERENCES

1. Толстов С.П. Приаральские скифы и Хорезм // Советская этнография. 1961. - № 4. - С. 114-146
2. С. П. Толстов, М. А. Итина. Указ. работа, стр.33-35
3. А. Н. Бернштам. Историко-археологические очерки..., стр. 210,
4. O'sha asar; B 211
5. К. А. Акишев, Г. А. Кушаев. Древняя культура саков и усуней долины реки \\\ Алмата –1963.
6. Андрей Лизлов. История скифов. 1787. Кайта нашр килинди: Москва, 1990
7. Ахмадали Асқаров. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Тошкент, O'zbekiston 2015. - 58.
8. Геродот. История. В девяти книгах / Перевод Г.А.Стратановского. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
9. Ефор. Умумий тарих 76-78.
10. Юсупов А. Оролбўйи ilk сак қабилалари тарихи. – Б, 2023.